

Socialinio teatro patyrimo transformuojantis potencialas: „Taksai. Kryptis – Kaunas“ publikos refleksijos

Uršulė Toleikytė

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto
Sociologijos ir socialinio darbo institutas
El. paštas ursule.toleikyte@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3130-2055>
<https://ror.org/03nadee84>

Donata Petružytė

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto
Sociologijos ir socialinio darbo institutas
El. paštas donatai@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3268-4895>
<https://ror.org/03nadee84>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas socialinio teatro transformuojantis poveikis, remiantis performatyvaus turo *Taksai. Kryptis – Kaunas* atveju. Tyrimo tikslas – atskleisti, kaip žiūrovai patiria socialinį teatrą ir kokią reikšmę šis patyrimas turi pokiečiui. Tyrime pasitelktas pusiau struktūruotas interviu su 11 tyrimo dalyvių (publika). Duomenys analizuoti naudojant reflekyviąją teminę analizę. Rezultatų analizė leidžia teigti, kad dalyvavimas šiame socialiniame teatre paskatino daugialypius asmeninius virsmus kognityvinėje, emocinėje ir socialinėje plotmėse. Tyrimo rezultatai patvirtina teorines įžvalgas apie socialinio teatro kaip performatyvios, o kartu ir transformuojančios edukacinės ir terapinės erdvės potencialą.

Pagrindiniai žodžiai: socialinis teatras, socialiniai menai, transformacija, P. Freire, A. Boal

The Transformative Potential of Social Theatre Experience: “Taksai. Direction – Kaunas” Audience Reflections

Abstract. This study contributes to a broader understanding of social theatre as a multidimensional practice which closely links artistic and social dimensions, potentially generating meaningful experiences for audiences and fostering transformation. The article examines the transformative effect of social theatre, based on the performative tour *Taksai* [local slang for ‘taxi’]. *Direction – Kaunas*. The aim of the research is to reveal how audiences experience social theatre and what significance this experience has for transformation. The study used semi-structured interviews with 11 participants (audience members) and analyzed the data by using reflective thematic analysis, following Braun and Clarke (2022).

The analysis of the results reveals that participation in this social theatre led to a multi-layered transformation, affecting personal cognitive, emotional, and behavioral levels. Participants in the performative tours were not just passive observers but rather active contributors to the theatrical experience. This involvement led

Received: 2025 06 23. Accepted: 2025 09 22.

Copyright © 2025 Uršulė Toleikytė, Donata Petružytė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

to transformations, including reflection on personal beliefs, stereotypes, and emotional responses. Authentic stories shared during the tour enabled the participants to reconsider their own life experiences, perceive difficult personal histories as meaningful, and develop a sense of empowerment. The theatre experience also created a safe space for trying new behavior, stepping outside social norms, and experiencing one's own agency. Importantly, the participants expressed a renewed sense of hope – believing in the potential for both personal and collective change. The findings align with the theories of Freire and Boal, showing that social theatre can serve as a performative, educational, and therapeutic practice. It not only deepens self-awareness but also helps destigmatize marginalized experiences and restores individuals' relationships with their social environment, while fostering a sense of agency and relational interconnection.

Keywords: social theatre, social arts, transformation, P. Freire, A. Boal.

Įvadas ir teorinė apžvalga

Teatras yra paveiki meninė praktika. Įprastai meno praktikos pasižymi simbolinėmis, išskirtinai menui būdingomis vertybėmis (Bourdieu, 1993). Visgi menas gali turėti ir socialinę reikšmę, tai itin ryšku socialinio meno praktikose (Michelkevičė, 2021). Socialinių meno verčių sustiprėjimą galima pastebėti ir teatro lauke. Formuojasi socialinis teatras, kuris turi socialinius tikslus, o įprastai suvokiama estetika nėra tokios praktikos pagrindinis tikslas (Thompson & Schechner, 2004). Tokios teatro praktikos išeina už įprastų teatro ribų, tiek kūrybinio proceso, tiek meninio produkto atžvilgiu (Jackson & Vine, 2013). Socialinis teatras įprastai praktikuojamas situacijose, kur yra tam tikras pažeidžiamumas – nutrūkęs bendrumo, susietumo jausmas, marginalizacija ir opresija, asmeninės ir socialinės krizės (Thompson & Schechner, 2004). Neretai kuriama kartu su žmonėmis, kurie jau įkūnija socialinius vaidmenis ir išgyventas istorijas. Šioje plotmėje teatro praktikos susipina su žinojimu, ateinančiu iš socialinių praktikų (Thompson & Schechner, 2004; Boal, 2010). Teatras susipina su edukacijos, socialinio darbo, psichologijos ir psichoterapijos laukais.

Pažymima, jog toks teatras gali padėti siekti socialinio teisingumo, tapti vieša erdve kalbėti (Uppal, 2016). Jis gali tapti ir demokratizuojančiu įrankiu, procesu, kai dalyviai, ne tik iš teatro lauko, gali įsitraukti, daryti įtaką performatyviam veiksmui ir turiniui, įgarsinti save (Wong & Clammer, 2017). Teatro ar jo elementų pasitelkimas gali turėti ir terapinio potencialo. Kaip pastebima, ekspresyviai meno formas, tokias kaip teatrą, pasitelkianti terapija, įtraukianti fizinį kūną ir tikslingus veiksmus su intencionaliais rezultatais, gali padėti performuoti su trauma susijusius jutiminius-motorinius atsakus, atkurti veikmės (angl. *agency*) jausmus (Kearney & Lanius, 2022). Teatras gali tapti ir erdve pasakoti sudėtingas, traumines istorijas ir jas liudyti (Thompson & Schechner, 2004). Istorijos pasakojimo reikšmė pastebima platesniuose traumų tyrimuose – pasakojant su trauma susijusias istorijas fragmentiški traumos atsiminimai tampa rišeni, nuoseklesni ir ne tokie intrusyvūs (Pennebaker & Chung, 2011; Soroko, 2012). Teatro elementų pasitelkimas gali padėti stiprinti ir bazinius socialinius gebėjimus, kaip antai empatiją, perspektyvos perėmimą (Lewandowska, & Węziak-Białowska, 2022). Tiesa, tyrimai teatro ir terapijos kryptimi daugiausia atliekami, kai teatras pasitelkiamas kaip saviraiškos įrankis.

Galima manyti, kad visas teatras turi socialinę reikšmę. Iš dalies taip ir yra – siūlo ma nepriešinti socialinio teatro su įprastu teatru, bet matyti tai per santykio su socialiniu lygmeniu (publikos dalyvavimu ir transformacijos reikšme) kontinuumą (Achoryd, 2000). Šiuo požiūriu, socialinį teatrą galima apibrėžti remiantis jo glaudžiu santykiu su transformacijos potencialu (Achoryd, 2000). Pati transformacijos samprata ir procesai yra daugialypiai ir nėra vienaprasmiškai apibrėžiami. Žvelgiant iš psichologinės perspektyvos, transformacija siejama su didesniu sąmoningumu, nauju savęs pažinimu, taip pat ir savo galios veikti gyvenime pajauta (Gudaitė, 2001; Gudaitė, 2016). Keistis nėra paprasta, keičiantis vyksta sudėtingi procesai, o pokyčiai bei kliūtys keistis susiję ir su sudėtingais intrapsichiniais procesais bei su įkūnytais socialinių struktūrų suvaržymais (Bourdieu, 1982–1983/2020; Gudaitė, 2001). Socialinių mokslų transformacijos diskurse apmąstomas ir asmens pokyčio bei platesnio socialinio pokyčio santykis. Anot kritinės pedagogikos kryptį vysčiusio Freire (2000), galima keisti neteisingas aplinkos sąlygas per *conscientize* procesą, formuojantis kritinei sąmonei, kai žmogus ima reflektuoti savo aplinką ir santykį su ja bei pradeda suprasti save kaip aktyvų veikėją pasaulio atžvilgiu, turintį galią kurti ir perkurti. Kritinei sąmonei formotis svarbi palanki pažinimo terpė, grįsta lygiaverčiu santykiu, dialogu, refleksijos skatinimu, mokymusi iš patirties (Freire, 2000). Šiomis idėjomis sekė socialinio teatro praktikas Boal, suformavęs *Theatre of the Oppressed* kryptį (Sullivan, Burns & Paterson, 2007). Jo praktikos idėjos susipina ir su psichologijos-psichoterapijos žiniomis (Boal, 2010). Boal (2010) apmąsto sudėtingą asmens ir aplinkos santykį, kalba apie asmenyje įkūnytas socialines struktūras, asmens potencialą varžančius vidinius ir išorinius veiksnius bei jų ryšį, taip pat galimybę pasitelkus teatrą stiprinti refleksiją, atkurti galią veikti.

Nors socialinis teatras susipina su žinojimais iš kitų socialinių praktikų, jis išlieka teatro praktika. Teigiama, jog socialinis teatras, net ir integruodamas socialinius elementus, turi savitus procesus ir poveikius (Achoryd, 2000; Thompson & Schechner, 2004). Tai liečia ir šios praktikos reikšmę transformacijai. Schechner (1981), kalbėdamas apie teatro transformuojančią galią, pasitelkia transportacijos-transformacijos paralelę – publika tarsi transportuojama į performatyvų pasaulį, per šią tranziciją patiriama transformacija iš kasdienės realybės į performatyvią, vėliau vėl grįžtama į kasdienį pasaulį, o eilė tokių transportacijų gali reikšmingai transformuoti. Boal (2010) kalba apie teatrą kaip erdvę sužadinti refleksiją, viduje įkūnytų socialinių institucijų kaip šeimos, mokyklos, visuomenės, suvaržymų atpažinimą, kitų veiksmų, užslopinančių asmens potencialą, atpažinimą ir keitimą, slinkti nuo pasyvaus žiūrovo prie aktyvaus veikėjo.

Visgi transformacijos procesai socialinio teatro praktikose vis dar nėra gerai ištirti. Nemažai teorijų yra miglotos ir remiasi labiau teoriniais svarstymais. Taip pat nemažai tyrimų, siejančių teatrą su socialinėmis vertybėmis, tiria teatro elementų, teatro kaip saviraiškos įrankio, integraciją į socialines praktikas, o ne socialinio teatro praktiką. Trūksta sistemingų empirinių tyrimų, kuriuose būtų tiriamas socialinio teatro potencialas ir ypač publikos susitikimas su tokia teatro forma. Pastebima ir tai, jog patiems teatro praktikams sudėtinga dokumentuoti teatro poveikį. O nuo poveikio arba lūkesčių teatro praktikai priklauso ir finansavimas, nuo finansavimo priklauso ir meno praktikų kokybė ir jų

poveikis. Wong su kolegomis (2017) teigia, kad teatre slypi tiek reikšmės bei galios, jog ši praktika verta advokatavimo, finansavimo ir tyrimų. Siekiant vystyti socialinio teatro praktiką, išreiškiamas tokio teatro tyrimų poreikis, siekis pažinti, kaip skirtingi jo būdai, formos gali turėti reikšmę pokyčiui (Achoryd, 2000).

Svarbi ir konkretaus konteksto reikšmė. Lietuvoje socialinio teatro praktikos kryptis, nors ir vis labiau vystoma ir tyrinėjama, yra gana nauja. Sovietų sąjungos griūtis 1990 metais leido teatro laukui atsiverti platesnei praktikų įvairovei – pažymimas Lietuvos teatro virsmas (Ignatavičius, 2020). Teatrologas Ignatavičius (2020), analizavęs teatro tendencijas po Lietuvos Nepriklausomybės atgavimo, pastebėjo pakitusį santykį tarp formos ir turinio, forma tampa ir spektaklio turiniu. Vystoma teatro praktikų įvairovė. Galima pažymėti imersinio teatro formų ar jų elementų įtraukimo studijas (Lapina, 2017), praktikuojama ir analizuojama *verbantin* dramaturgija (Vaskova, 2019), kuriami spektakliai, remiantis tikromis žmonių istorijomis, asmenys, kurie įprastai nėra teatro praktikai, tampa ir kūrybinio proceso dalimi, jų istorijų pagrindu kuriama dramaturgija, jie tampa ir aktoriais. Teatro praktikų ir socialinių sluoksnių suartėjimas Lietuvos teatro lauke apmąstomas kaip ir tarptautiniame kontekste – per platesnio socialinio konteksto, aktyvizmo, dominuojančių kovos su galios struktūromis prizmę, taip pat remiantis terapine perspektyva (Vaskova, 2019; Gudmonaitė, 2020). Kaip teigia Gudmonaitė (2020, p. 74): *Būtent socialinis teatras kaip simbolinė bendravimo forma, struktūruojanti asmenines patirtis aplinkos ir pasaulio kontekste, gali gydyti ir atkurti prarastą ryšį su savimi ir pasauliu*. Vis dėlto Lietuvoje atliekami socialinio teatro ar jam artimų praktikų tyrimai nėra gausūs, taip pat jie daugiausia atliekami teatro lauke, stinga kitokio, socialinių mokslų žvilgsnio.

Taigi, atsižvelgiant į socialinio teatro praktikos daugiasluoksniškumą bei lūkestį transformacijai, kuri taip pat aprėpia kompleksiskumą, taip pat išreiškiamą teatro praktikų poreikį tyrinėti šių praktikų poveikį, atliktas tyrimas, pasitelkiant konkretų socialinio teatro atvejį, įgyvendintą Lietuvoje. Šio tyrimo tikslas – ištirti, kaip socialinį teatrą patiria publika ir kokia šio patyrimo reikšmė transformacijos galimybei.

Tyrimo metodika

Tyrimo kontekstas. Atliktas kokybinis tyrimas, pasitelkiant konkretų socialinio teatro atvejį, įgyvendintą Lietuvoje – *Taksai. Kryptis – Kaunas* (Komanda: idėjos ir scenarijų autorės – Kristina Werner ir Adelė Šumskaitė; bendraautorai ir atlikėjai – vairuotojai; dramaturgijos konsultantas – Rimantas Ribačiauskas; projekto autoriai – Menų agentūra Artscape; projekto vykdytojai – Kauno menininkų namai; projekto partneriai: Kaunas In; projektas finansuotas Lietuvos kultūros tarybos). Šiame spektaklyje teatras persikelia į taksi mašinas, tapdamas performatyviu turu, o aktoriais-gidais tampa vairuotojai atsi-nešdami į spektaklį savo socialinius vaidmenis už teatro ribų. Šių vairuotojų asmeninių istorijų pagrindu, derinant su platesniu kontekstu – miesto ir šalies istorija – sukurti performatyvūs turai po Kauną. Publika-keleiviai, dalyvauja patyrimo, keliaudami po įvai-

rias Kauno vietas kartu su vairuotojais vienoje mašinoje, supinami teatro žiūrovo ir taksi keleivio vaidmenys. Pagal kūrėjų sumanymą, performatyvūs turai aprėpia ne tik fizinį, bet ir emocinį, socialinį, istorinį lygmenis.

Duomenų rinkimas. Siekiant atskleisti publikos-keleivių patyrimo prasmes, pasitelkti pusiau struktūruoti interviu (vykdyti nuotoliu per *MS Teams* programą arba telefonu). Duomenys rinkti iš 3 skirtingų turų¹, iš viso – 18 turų. Publika-keleiviai užsiregistravo į performatyvų turą, paskelbus atvirą registraciją. Iškart po turo keleiviai pildytose anketose pažymėjo sutinkantys ar nesutinkantys dalyvauti tyrime. Norintiems dalyvauti išsiųstas laiškas dėl tolesnio pokalbio. Su atsiliepusiais į kvietimą suderintas laikas. Interviu vykdyti praėjus laikotarpiui nuo savaitės iki mėnesio po turo.

Tyrimo dalyviai. Tyrime dalyvavo 11 tyrimo dalyvių: 5 moterys ir 6 vyrai, amžius varijuoja nuo 19–60 m., išsilavinimas vidurinis ($n = 3$) arba aukštasis ($n = 8$). Kiek daugiau nei pusė ($n = 5$) šių tyrimo dalyvių teatrą lanko kartą per metus ir dažniau, bet rečiau nei kartą per mėnesį, kiek mažiau nei pusė ($n = 4$) teatrą lanko kartą per metus ar dažniau ir vienas tyrimo dalyvis lanko teatrą dažniau nei kartą per savaitę. Atrankos metodas – tikslinė netikimybė atranka (kriterijai: dalyvavimas bent viename *Taksų. Kryptis – Kaunas* performatyviame ture, sutikimas dalyvauti tyrime).

Duomenų analizė. Pusiau struktūruotų interviu medžiaga analizuojama pasitelkiant reflektviąją teminę analizę pagal Braun ir Clark (2022), kurioje tyrėjas laikomas aktyviu dalyviu, t. y. kodai ir temos kyla ne tik iš duomenų, bet ir iš tyrėjo kaip formuojančio duomenų analizę (Braun & Clarke, 2019). Išskiriami mažiausi prasminiai vienetai – kodai, kurie vėliau jungiami į temas. Kodavimas kelis kartus peržiūrimas, taisomas. Vedamas ir tyrėjos dienoraštis. Duomenų analizei pasitelkta MAXQDA programa.

Tyrimo etika. Tyrimas atliktas vadovaujantis socialinių mokslų etikos standartais. Dalyviai buvo detalčiai informuoti apie tyrimo eigą ir sąlygas, pateiktas informacinis lapas apie tyrimą ir informuotas sutikimas. Leidimas vykdyti tyrimą gautas ir iš Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto SSDI ir UMI Atitikties mokslinių tyrimų etikai komiteto.

Empirinė dalis

Tyrimo dalyviai performatyvių turų patyrimą vertino kaip išliekantį, giliai paliečiantį. Nors publikos interviu plačiai reflektuota transformacija vykusį per socialinį ir emocinį patyrimą (prie šių temų sugrįšime vėliau), atkreiptinas dėmesys į tai, kad keleiviai, dalyvaudami ture, taip pat praplėtė ir savo pažinimą įvairiose srityse.

¹ **Taksai: Kauno šnabždesiai.** Turas mistikos tematika, skleidžiasi ir rizikingos taksavimo patirtys.

Taksai: Laukinis Kaunas. Turas maišto tematika, atsiskleidžia nusikalstama Kauno pusė.

Taksai: Kvėpuojantis Kaunas. Per santykį su gamta ture kviečiama patirti pokyčio istoriją.

Akiračio praplėtimas

Apskritai, *Taksų*² formos ypatumai vertinami kaip praplečiantys žinias apie teatro praktikas. Performatyvūs turai suteikė galimybę patirti netradicinę, tarp žanrų balansuojančią teatro formą, jungiančią ekskursiją, spektaklį ir psichosocialinį patyrimą. Dalyviai, net ir turėję daug teatro patirties, įvardijo *Taksus* kaip naują, kitokią formą, leidusią patirti teatrą ne stebint, o dalyvaujant.

Per teatro kaip turo formą keleiviai naujai pamatė įvairias miesto vietas. Ture dalyviai ne tik klausė, bet ir stebėjo pasakojamas istorijas, judėdami per miestą. Pažįstamos vietos atsivėrė kitomis akimis – per vairuotojų pasakojimus, istorijas, emocinius sluoksnius. Kauniečiai dalijosi: *Fainai, kad ir savo mieste, kur esi gimęs, pamatyti kitomis akimis, per kito žmogaus prizmę*. Tai leido ne tik kitaip pamatyti aplinką, bet ir perkurti savo santykį su ja. Kai kurie keleiviai akcentavo, kad jiems buvo svarbu ne tiek pažinti naujas vietas, o miesto vietas susieti su asmeniniais išgyvenimais, vairuotojų istorijomis, kitaip tariant, subjektyvios miesto erdvių prasmės.

Be to, vairuotojų pasakojimai dažnai siekė 1990–2000 m. laikotarpį. Tai sugrąžino dalyvius į Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir visuomenės transformacijos laikotarpį, tarytum *kelionė laiku ir vieta*. Vyresniems dalyviams tai tapo galimybe vairuotojo pasakojimuose atpažinti save, prisiminti savo patirtis, jas permąstyti. Jaunesniems dalyviams tai buvo naujas, dokumentiškas potyris, kartais papildantis šeimos nutylėtus, iš nuotrupų žinomus to laikotarpio naratyvus: *Apie tuos 90-uosius [šeimoje] nieko nepasakodavo. Aš su tuo turiu labai nedaug*.

Tuo pačiu turai tapo ir vieta susitikti skirtingoms kartoms, taip pat galimybe patirti ir pažinti vienai kitą. Karta, kuri išgyveno Nepriklausomybės atgavimo periodą, suvokė jaunesnę kartą kaip nutolusią nuo šios patirties: *Ką galiu pasakyti ... tik tai tiek, kad čia skirtingi žmonės, skirtingai išgyvena. Pavyzdžiui, žymiai jaunesniems, ten viskas viskas, kaip čia pasakyti, nauja, viskas negirdėta*. Tuo tarpu jaunesnei kartai Nepriklausomybės atgavimo periodą išgyvenę keleiviai buvo kaip žinių šaltinis: *su kuo važiauvau, tai atrodo tiek daug žino*.

Toks susitikimas vyko ne tik tarp keleivių, bet ir tarp keleivių ir taksi vairuotojų. Keleiviai įvardija, jog šis patyrimas pakeitė jų turėtus įvairius stereotipus taksi vairuotojų atžvilgiu ir praplėtė supratimą apie jų darbo realybę. Keleiviai ypač akcentavo, kad susitikimas su moterimi taksiste, turinčia ilgametę darbo patirtį, paskatino permąstyti ir lyties vaidmenis.

Bendražmogiškumo refleksija sekant „šešėliais“

Tyrimo dalyviai teigia, kad dalyvavimas *Taksuose* jiems suteikė galimybę išeiti už savo socialinio burbulo ribų, įgyti patirtį, kuri nėra susijusi su įprastu, *dažnu manim*. Spektaklyje keleiviams teko prisiliesti prie taksi vairuotojų *šešėlinių patirčių*, apie kurias daž-

² Toliau vartojamas *Taksai*. *Kryptis – Kaunas* trumpinys

nai nekalbama, tokių kaip nusikaltimų ir įkalinimo patirtis, priklausomybės, ŽIV, susidūrimas su mirties rizika ir kiti sudėtingi išgyvenimai. Juos įkūnijo autentiškos vairuotojų pasakojamos istorijos ir performatyvių turų scenarijai. Tokį keleivių patyrimą galima išskaidyti į susidūrimo, refleksijos ir transformacijos etapus.

Susidūrimas su ribinėmis patirtimis gali būti apibūdinamas vieno dalyvio žodžiais: *Gauni to pasaulio, kurio neturėjai*. Šis susidūrimas visų pirma pasireiškė per meninėmis priemonėmis sustiprintą autentiškos vairuotojo istorijos patyrimą. Kaip pasakoja vienas keleivis: *Labai surezonavo vienas momentas, kada pasakojo apie tai, kaip buvo prie mirties slenksčio beveik, buvo kraujo užkrėtimas, ir jis tuo metu pradėjo pasakoti, kad pradėjo matyti tunelius tokius baltus. Kaip būna sako žmonės kartais mato tokių baltų tunelių tolumoje, tai tuo metu mes įvažiavome į tunelinę plovyklą. [...] Ir va šitas buvo toks labai stiprus momentas. Nu ne šiaip turas, toks visiškai teatras, kuris tave paveikia*. Susidūrimą su ribinėmis patirtimis lydėjo ir spontaniškos dalyvių emocinės reakcijos, iš dalies kylančios iš keleivių turimų stereotipų ribinių patirčių, pavyzdžiui, iš baimės užsikrėsti ŽIV, nesaugumo jausmo, pasilikus vienam atokioje vietoje su žmogumi, kurio ankstesnės patirtys susijusios su asocialiu elgesiu ir panašiais marginalizuotais, visuomenėje demonizuojamais išgyvenimais. Kaip viena keleivė dalijosi: *Save vis tiek prigauni. Kažkaip atrodo ir stengiesi būti atviras, ir visa kita, bet reikia sau pripažinti, kad vieną sekundę, kai jis išlipęs iš mašinos tai tau pasako, save pagauni: ar aplinkui yra dar žmonių?*

Istorijos apie ribines patirtis keleivius skatino tyrinėti ir įsisąmoninti savo emocinių reakcijų kompleksiskumą, savo galimybes rinktis, kaip reaguoti, kokią santykį su tuo turėti: *jo man kažkaip gal turbūt tas toksai apie save, kad esu pakankamai tolerantiška, ir, kad nebijau žmogaus, kuris papasakojo, kad yra ir kalėjime sėdėjęs, ir serga liga, ir dar kažkas, ir... kad aš galiu priimti*. Šis susidūrimas su kitu suteikė galimybę keleiviams atpažinti save kitame, atsigręžti į save: *įdomu stebėti, ir savo pačios reakciją į visa tai, kaip mane tai veikia, ir, kiek tolerancijos ar tam tikrų jausmų sukelia, ir, kiek aš turiu tam tikrų savybių*. Tyrimo dalyviai dalijosi, kad vairuotojo istorija apie dugną ir pokytį skatino permąstyti savo sudėtingus išgyvenimus ir atrasti jų prasmę.

Galiausiai, permąstčius lygiagrečiai kito ir savo sudėtingas patirtis, jos labiau įsileistos į vidų, labiau priimtose: *Bent tuo galiu pasidžiaugti šiam gyvenime, kažkaip buvo verta ir šilto, ir šalto pamatyti. Nu kažkaip jo, dabar šitaip patirti Taksų spektaklį*. Toks patyrimas atnešė ir supratimą apie vienas kito susietumą per ribines patirtis (*Kiekvienas žmogus savyje nešiojasi kažką giliau, sunkiau*). Informantai bandė suvokti tokių – universaliai žmogaus patiriamų šešėlinių – istorijų prasmę, reflektuodami sudėtingų patirčių vertę, t. y. ką žmogus gauna iš jų. *Pergyvenus tamsą [t. y. sudėtingus patyrimus], tamsa nebe taip gąsdina*, formuojasi didesnis atsparumas, asmenybės jėga. Anot Taylor (2023), kai žmogus išgyvena ir įveikia sudėtingus, egzistencinius patyrimus, tai dažnai tampa gilios vidinės transformacijos pagrindu, leidžiančiu formuotis gelminiam integralumui: *Nu sielos toks tuk tuk [spektaklio metu, klausantis vairuotojo istorijos, prisimenant savo patirtis]*.

Informantai taip pat kalbėjo ir apie didėjančią priėmimo jausmą. Kilus automatinėms emocinėms reakcijoms, įkūnijančiomis turimus stereotipus, jas įsisąmoninus, *pagavus save*, keleiviai toliau įvardijo savęs peržengimo momentą: *Jo, toksai buvo, man su savim pačiu buvo tiesiog – [vairuotojui] ranką paduoti gale. Tai kažkaip taip, man pačiam buvo aišku, nu jo, susitvarkiau su šituo*. Per refleksiją veiksmė, naudojant Freire (2014) terminą, peržengiamas stereotipas, o kartu nujautrinama ir stereotipą įkūnijanti emocinė reakcija. Galima apibendrintai įvardyti, jog turas patirtas kaip edukacija per santykį (*Isileidi svetimą žmogų į save, toks kaip edukotas išėini labiau*). Kitas asmuo, apipintas stereotipais, priimamas, ateina suvokimas, kad negalima spręsti apie žmogų iš paviršiaus, nurašyti, suvokiama, kad kiekvienas žmogus, kad ir kokie išgyvenimų šešėliai lydėtų, yra svarbi visuomenės dalis. Vairuotojo istorijos atvirumas leido reflektuoti ir žmogaus fasadą visuomenėje, kaip mes bandome save pateikti kitiems – iš gerosios pusės, tam tikruose vaidmenyse. Kaip viena keleivė išsireiškė: *Apskritai turbūt visi arba beveik visi norime atrodyti dažnai geriau, negu jaučiamės, negu esam, negu būnam*. Šioje patirtyje svarbus atvirumo, kalbėjimo aspektas, kuris, šalia fizinio susidūrimo, leidžia pažinti, išgirsti į paribius nustumtas istorijas ir kartu gali keisti įsitikinimus apie asmenis, kurie patyrė sudėtingus išgyvenimus, ir kurių patirtys neretai nustumiamos į visuomenės paribius kaip socialiai nepriimtinos. Apibendrinant galima teigti, kad susidūrimas su šešėlinėmis patirtimis *Taksų* ture keleivių vertinamas ne tik kaip keičiantis asmenines reakcijas, bet ir kaip galintis keisti stigmą visuomenėje: *Bet jo, galų gale šitas atrodė, [...] didžiausia paslauga visuomenei [...] nu tiesiog tos stigos exposure. Nes kaip daugiau, manau, nėra daug būdų*.

Taigi, galima teigti, *Taksai* publikai tapo ir žmogiškumo ugdymo erdve, erdve dalyviams prisiliesti prie kito žmogaus „šešėlių“, patirti ir priimti jų universalumą ir galiausiai integruoti išsamesnį – tiek kito, tiek savo – buvimo žmogumi patirties vaizdą.

Pokyčio edukacija

Naujų elgesio modelių išbandymas. Dalyvaudami *Taksų* patyrimė, keleiviai susidūrė su performatyvios realybės pasauliu, kuris pasiūlė jiems priimti iššūkius, kvestionuoti įprastą elgesį, pabandyti jį peržengti.

Vairuotojas per turo patyrimą, savo istorija ir veiklomis pakvietė išbandyti sau neįprastą elgesio būdą: *Faina, kad tu gali perlipsti, nu jei kažkas turi kažkokį nepatogumą. Tai čia turbūt toks tikslas ir buvo, kad aš vat tokią žinutę išsinešiau, kad jo [t.y. vairuotojo] darbe reikėdavo perlipsti per kažkokias normas*. Toks perlipimas gali būti iliustruojamas ir keliomis situacijomis iš performatyvaus turo – šokis prie vairuotojo buvusios mokyklos, grafiti piešimas, kalbėjimas per megafoną važiuojant mašina. Ir nors tai vyko konkrečioje situacijoje, turo realybėje, toks elgesio pasikeitimas leidžia įgyti patirtį apie kitokią elgsenos galimybę arba galimybę permąstyti įprastą elgseną gyvenime.

Visgi, išėjimas už įprasto, socialiai priimtino elgesio nėra patogus. Keleiviai į turo realybę atėjo su savo asmeninėmis charakteristikomis, skirtingu polinkiu į riziką bei atsivėrimu naujai patirčiai. Įprasto elgesio peržengimą veikė ir socialiai internalizuoti įsitikinimai

ir socialinės normos. Vieniems tai buvo per sunku (*bet tada, kai traukėme tas užduotis ir visai nežinomus jausmus, tai tikrai buvo, nu ir ką čia dabar išsitrauksiu, ar čia visi darys ir reikės*), o kitiems buvo per lengva ar per mažai (*Nu bet čia toks biški, kaip pasakyt, nuslopintas tas ekстрыmas. Palengvintas toks, palengvintas (...) aš pavyzdžiui, visas tas užduotis būčiau atlikęs, ar ten prie šviesaforo pakalbinęs, ar ten sušukęs garsiai ar dar ką nors. Nes nu jeigu aš žinau, kad vyks tas spektaklis, yra pas kiekvieną žmogų toks kažkoks gėdos jausmas, bet bet, kai tu įsijauti, kad čia yra spektaklis, tai nugali tą*). Taigi, santyki su įprasto, socialiai priimtino elgesio peržengimu, publika patyrė skirtingai.

Įsisąmoninta sava veikmė. Savos veikmės pajautimą nulėmė patyrimas, kad gali veikti turo eiga, jog tampi performatyvios realybės dalimi ir iš dalies kuri kartu: *Šiaip apskritai labai faina mintis, kad tu įsėdi į mašiną ir tampi [...] dalimi viso to ir esi labai arti pasakotojo ir pagrindinio veikėjo ir tu tarsi kuri kartu. Nes iš tikrųjų priklauso, kiek tu įtrauksi, tu gali pakreipti turbūt irgi įvykius tam tikra prasme*. Taigi, turo realybėje keleivė įgijo patyrimą, kad nuo jos išitraukimo, dalyvavimo priklauso ir įvykių eiga. Toks patyrimas gali turėti įtakos ir jausmui, jog keleivis nėra pasyvus, bet aktyvus veikėjas socialinio pasaulio plotmėje, Freire (2000) idėjomis sekant, jog kiekvienas turi galią kurti ir perkurti pasaulį.

Kitas veiksnys, minimas tyrimo dalyvių, nulėmęs asmeninės veikmės savo gyvenime permąstymą – tai vairuotojų istorijos apie įvykusius jų gyvenimo pokyčius. Keleiviai, klausydamiesi apie kito transformaciją, ir matydami tą transformaciją, atkurtą performatyviame ture, permastė ir savo patyrimą, rezonavusį su vairuotojo patirtimis, bei savo veikmę asmeniniuose pokyčiuose. Kaip viena keleivė pastebėjo: *aš pati sau susikuriu tokius visokius barjerus*. Turo metu permąstyta ne tik asmeninių transformacijų galimybės, bet ir kiekvieno, taip pat ir savo, veikmė prisidėti prie pokyčio aplinkoje. Be to, klausydamiesi istorijos apie asmeninę transformaciją ir kokią reikšmę joje turi kiti žmonės, įgytas suvokimas, jog galima prisidėti prie pokyčių vienų kitų gyvenimuose: *ir kad mes tam tikra prasme irgi galime daryti įtaką tiems pokyčiams. Kaip jisai pats minėjo, kad žmona jam padarė didelę įtaką*. Be to, kad kiekvienas galime prisidėti ir prie platesnio socialinio pokyčio. Kaip pastebi keleivė: *iš tikrųjų nuo pačių visuomenės narių priklauso labai daug dalykų*.

Įgyta pokyčio viltis ir suvoktas pokyčio kelias. Permąstyta ne tik sudėtingų patirčių prasmė, bet ir pokyčio kelias, emocinio dugno reikšmė pokyčiuose: *Sakė, kad tas jo dugnas, nuo kurio jis atsispyrė ir suprato, kad yra tik du keliai: arba ieškoti kelio pasveikti, arba, kaip sakė, pasibaigs žemele*. Tai leido keleiviams pažinti, kas gali pastūmėti žmogų atsispirti nuo sunkių patirčių keistis, suvokti, kad tiek išgyventos sudėtingos patirtys, šalimais nešančios ir kompliktuotas pasekmes, tiek socialinė aplinka gali būti vieni iš veiksnių, skatinančių tolesnį pokytį.

Šalia to, kad keleiviai susidūrė su sudėtingais vairuotojo išgyvenimais, o kartu ir su savyje talpinamais šias sudėtingas patirtis supaprastinančiais stereotipais, jie taip pat susidūrė ir su žmogaus transformacija, kas dar labiau pastūmėjo permąstyti, keisti turimus stereotipus: *Supranti, jog neapima jokie neigiami jausmai ir ir kažkokia ten baimė ar kažkas, jokiū būdu ne tas žmogus yra, aš taip pasižiūrėjau, ant tiek šviesaus veido, malo-*

naus būdo ir tos patirtys jį atvedė į tai, koks jis šiandien ir yra. Visumoje toks patyrimas keleivių vertinamas kaip edukacija, suteikiantis didesnę supratimą apie pokytį. Galiausiai atkurta viltis, kad pokytis įmanomas, žmonės keičiasi ir pasaulis nenueis velniop: Ir aš išėjau iš tikrųjų, nors pats turas toks man buvo tamsokas, nes ir diena dar tamsoka buvo. Tas lapkritis apskritai nėra pats šviesiausias mėnuo gyvenime. Tai kažkaip išėjau aš su tokia šviesa, šviesa turbūt nuotaika ir šviesa tokia mintim, ir su tokia ramuma, kad šitas pasaulis gal nenueis velniop. Žvelgiant iš Freire (2014) perspektyvos, viltis yra svarbi platesnės transformacijos dalis. Tai nėra vien tik naivi nuostata. Viltis – tai ontologinis poreikis, kuris tik įkūnytas praktikoje tampa istoriniu konkretumu, realumu (Freire, 2014, p. 2).

Atsivėrimas (savęs labiau integruoto parodymas kitam kaip pokytis). Taksai tapo ir erdve atsiverti. Keleiviai liudijo vairuotojų istorijas, jų dalijimąsi asmeniškėmis, kartais ir itin sudėtingomis ar rizikingomis patirtimis. Permaštyta atsiskleidimo apie sudėtingus išgyvenimus prasmė – kiek tai reikšminga pačiam vairuotojui, kaip tai gali patirti keleiviai, kaip juos gali tai paveikti. Intymioje turo terpėje ne tik vairuotojai dalijosi asmeniniais išgyvenimais, bet ir keleiviai turėjo galimybę atsiverti. Kai kurie keleiviai jautėsi pakankamai saugiai, patogiai, kad galėtų daugiau atsiverti be apvogimo jausmo: *Nesijaučiu kažkaip nei apvogta, nes būna, kai pasipasakoju, jauti, nu ten per daug ten pasakei ar per daug kažkas buvo, ar reikėjo gal nesakyti, nes nepažįstu tų žmonių. Tai aš pasidalinau ir kažkaip, nu labai geras jausmas.* Pastebima, jog abipusis atsivėrimas teatre, jausmas, kad abu esame pažeidžiami, gali padėti kurti intymumo jausmą (Mette, 2016). Negana to, atsiveriant socialinėje erdvėje kaip teatro platforma įbalsinamos ne tik pasakojančiųjų patirtys, bet ir publika gali rasti rezonanso su ja, iškeliamos nubalsintos, marginalizuotos patirtys (Upall, 2016). Vis dėlto ne visi keleiviai buvo linkę atvirai dalytis savo asmeninėmis istorijomis, kai kuriems reikėjo daugiau laiko. Keleivė, kuri viena su vairuotoju dalyvavo patyrimo, dalijosi: *Bet šiaip nebuvo, kad nejauku buvo. Tik-tai gal tas momentas, kur galvoji, tai kas čia, nu kas čia man, savam reikėjo pagalvoti, parefleksuoti, kas nutikę yra.* Kaip kliuvinyis atsiverti galėjo būti savo išgyvenimų nuvertinimas, patirčių lyginimas: *ar tai, kas tau atrodo, jam yra dugnas?* Kiekvieno santykis su atsiskleidimu, savo sudėtingų asmeninių patirčių dalijimusi grupėje gali būti įvairus. Performatyviuose turuose ne visi keleiviai jautėsi pasirengę ar norintys atsiverti. Kiti atsiverdami bandė savo patirtis apibendrinti, taip tarsi parodydami, jog irgi yra patyrę ribinių situacijų, bet kartu išliko saugiam atsiskleidimo lygyje: *Nu tai aš abstrakčiai tiesiog pasakiau, matėm tų dugnų čia ir taip, ir taip, bet kažkaip kolektyviai išmokom vieni kitiems padėdami.* Atsivėrimą galėjo stabdyti savo patirties suvokimas kaip apkrovos kitiems, siekis juos apsaugoti „aš nenoriu žmonėms labiau, kad užkrauti“.

Apskritai, performatyvūs turai tapo erdve atsiverti, tiek savo čia ir dabar jausmais, mintimis, tiek ir ankstesniais išgyvenimais, išeinančiais už turo ribų. Apie tai, kad teatras gali būti erdve dalytis sudėtingais išgyvenimais, tam tikru lygiu būti terapine erdve, teigia Thompson ir Schechner (2004), kalbėdami apie socialinio teatro reikšmes: *alleviation* – socialinis teatras kaip galintis palengvinti, sušvelninti sudėtingus išgyvenimus, santykius, teatras kaip terapija; *testimony* – socialinis teatras kaip liudijimų erdvė, kurioje žmonės,

ištikti sudėtingų išgyvenimų, pasakoja, kas įvyko, dalijasi išgyvenimais (Thompson & Schechner, 2004). Pasak Boal, teatras, nors ir nėra terapija, jis gali būti terapiškas, ir nors teatras nėra įprasta edukacija, jis gali būti edukacinis (angl. *pedagogical*) (Mette & Stig, 2004). Naudojant įvairias technikas, metodus ir horizontalų santykį, galima eksternalizuoti tai, kas viduje ir vėliau tai grąžinti jau pakitusia forma (Boal, 2010).

Apibendrinant tyrimo rezultatus, galima teigti, kad *Taksų* dalyviai patyrė daugiapakopę transformaciją. Patyrimas jų buvo vertinamas kaip paliekantis ilgalaikį emocinį bei pažintinį poveikį, skatinantis socialinius pokyčius. Pažintiniu lygmeniu jie praplėtė žinias ir suvokė savo veikmę; emociniu lygmeniu – susidūrė su savo baimėmis, o jas įveikė – išsinešė gilesnį priėmimą, empatiją ir pokyčio viltį; socialiniu lygmeniu – griaudami stereotipus ir kurdami artimesnius ryšius, jie augino savo pasitikėjimą kitais ir stiprino bendruomeniškumą. Ši patirtis liudija, kad teatras gali būti ne tik meno forma, bet ir žmogiško ryšio, pokyčio ir gyvos edukacijos terpė. Socialinis teatras – tai teatras, kuris ne tik pasakoja istorijas, bet ir keičia tuos, kurie prie šių istorijų priartėja, į jas įsiklauso.

Išvados ir diskusija

Tyrimo rezultatai prisideda prie žinojimo apie socialinio teatro reikšmę transformacijai kūrimo. Remiantis ankstesnėmis studijomis ir šio tyrimo rezultatais, transformacija socialiniame teatre gali būti daugialypė, apimanti tiek pažintinius, tiek emocinius, tiek socialinius aspektus. Šiame straipsnyje analizuojamas atvejis *Taksai. Kryptis – Kaunas* atskleidžia, kad publika tokiam teatre gali įgyti patyrimą, kuris paskatina mąstyseną keičiančias išvalgas, įgalina veikti, o taip pat per santykį leidžia reflektuoti, pagilinti žinias apie save, kitą bei platesnę socialinę aplinką. Performatyviuose turuose sudaryta galimybė būti ne tik stebėtojais, bet ir aktyviais dalyviais, kas leido suvokti save ne kaip pasyvius, bet aktyvius veikėjus. Remiantis šiomis prasmėmis toks teatras gali būti suprantamas kaip transformuojantis patyrimas.

Siejant tyrimo rezultatus su Freire (2000) ir Boal (2010) idėjomis, galima teigti, kad socialinis teatras gali būti reikšminga priemonė refleksijai skatinti bei vidiniam virsmui inicijuoti. Autentiškos istorijos, perteikiamos performatyviuose turuose, paskatino dalyvius reflektuoti savo nuostatas, stereotipus, emocijas ir internalizuotas socialines reakcijas, ugdant jiems sąmoningumą.

Tyrimas gerai iliustruoja Thompson ir Schechner (2004) išvalgą, kad socialinis teatras gali veikti kaip liudijimų erdvė ir turėti terapinį poveikį. Interviu analizė rodo, kad susidūrimas su sudėtingomis istorijomis paskatino ne tik suprasti kitą, bet ir pažvelgti į savo pačių patirtis, jas permąstyti ir priimti. Šis procesas įgalino dalyvius, sustiprindamas tikėjimą, kad net ribinės patirtys gali būti vertingos ir transformuojančios.

Atsižvelgiant į Boal (2010) idėją apie žiūrovo virsmą veikėju, performatyvūs turai tapo erdve, kurioje dalyviai išbandė naujus elgesio modelius, veikė kitaip nei įprasta ir peržengė socialines normas. Tai leido patirti mikroedukacinę situaciją, kurioje buvo saugu rizikuoti, eksperimentuoti, permąstyti savo socialinį elgesį ne tik ture, bet ir kasdienybėje.

Empiriniai duomenys parodė, kad dalyviai patyrė savo įsitraukimo į performatyvius turus reikšmingumą, kas atliepia Freire (2000) sampratą apie žmogų kaip socialinės tikrovės bendrakūrėją. Tokiu būdu socialinis teatras tampa ne tik stebėjimo, bet ir dalyvavimo, veikimo, kūrimo erdve.

Freire (2014) teigė, kad viltis yra būtina transformacijos, jei ji yra ne tik racionaliai suvokiama, bet ir patiriama, sąlyga. Turo dalyviai, susidūrę su tikromis istorijomis apie „dugną“ ir pokytį, įgijo ne tik žinojimą, bet ir autentiškai išgyventą viltį – tiek dėl savo, tiek dėl kitų galimybės keistis.

Tyrimas taip pat atskleidė, kad socialinis teatras gali būti erdve abipusiam atsivėrimui – tiek asmeniniu, tiek viešuoju lygmeniu. Tokie atsivėrimai gali prisidėti prie marginalizuotų patirčių destigmatizavimo ir jų įbalsinimo. Tokios tyrimo įžvalgos rezonuoja su Upall (2016) pastebėta socialinio teatro reikšme publikai, kai kitų sudėtingose istorijose publika gali atrasti ir sau artimas patirtis.

Galima išskirti kelis tyrimo ribotumus. Pirma, interviu vyko nuotoliu, o tai galėjo paveikti emocinę atmosferą, dalyvių atvirumą ir neverbalinės kalbos supratimą, nors vaizdo kamerų naudojimas iš dalies kompensavo šį trūkumą. Antra, duomenų rinkimui galėjo turėti įtakos socialinis pageidaujiamumas, kylantis iš dalyvių įsivaizdavimo apie tyrėjos sąsajas su kūrybos procesu. Trečia, pasirinkta tyrimo strategija – vieno atvejo kokybinis tyrimas – neleidžia daryti apibendrinamųjų išvadų apie socialinio teatro poveikį ar atsekti tiesioginę jo įtaką. Visgi, toks tyrimas yra vertingas siekiant suprasti prasminius patyrimo aspektus, galinčius papildyti teorines įžvalgas. Siekiant tikslesnių rezultatų ateityje, būtų galima svarstyti apie kitokio dizaino, pavyzdžiui, eksperimentinį, tyrimą.

Literatūra

- Achoryd, J. (2000). Applied theatre: problems and possibilities. *Applied theatre research*, 1, 1443–1726.
- Boal, A. (2010). *The Rainbow of desire: the boal method of theatre and therapy*. Routledge: Taylor & Francis Group.
- Bourdieu, P. (1993). *The field of cultural production*. Columbia University Press.
- Bourdieu, P. (2020). *Habitus and field: general sociology. Volume 2, Lectures at the Collège de France (1982–1983)* (English edition). Polity Press.
- Braun, V., & Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 11(4), 589–597. <https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1628806>
- Braun, V., & Clarke, V. (2022). *Thematic analysis. A practical guide*. Sage. Los Angeles/London.
- Bryman, A. (2012). *Social research methods*. New York: Oxford University Press.
- Freire, P. (2014). *Pedagogy of Hope. Reliving pedagogy of the oppressed*. Bloomsbury.
- Frierre, P. (2000). *Kritinės sąmonės ugdymas*. Vilnius. Tyto alba.
- Gudaitė, G. (2001). *Asmenybės transformacija sapnuose, pasakose, mituose*. Monografija. Vilnius: Tyto alba.
- Gudaitė, G. (2016). *Santykis su autoritetu ir asmeninės galios pajauta*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Goffman, E. (1990). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin Books.
- Gudmonaitė, K. (2020). Socialinis teatras kaip gydymo praktika. *Arc et Praxis*, 8, 68–76.
- Ignatavičius, P. (2020). Formos ir turinio dialektika performatyvumo kontekstuose. *Arc et Praxis*, 8, 77–83.
- Jackson, A., & Vine, C. (2013). *Learning through theatre: the changing face of theatre in education* (3rd ed). Routledge. <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781136300288>
- Kearney, B. E., & Lanius, R. A. (2022). The brain-body disconnect: A somatic sensory basis for trauma-related disorders. *Frontiers in neuroscience*, 16, Article 1015749. <https://doi.org/10.3389/fnins.2022.1015749>
- Kontomanolis, E. N., Michalopoulos, S., Gkasdaris, G., & Fasoulakis, Z. (2017). The social stigma of HIV-AIDS: society's role. *HIV/AIDS (Auckland, N. Z.)*, 9, 111–118. <https://doi.org/10.2147/HIV.S129992>
- Lapina, O. (2017). Imersinis teatras: įtraukimas, interaktyvumas, žaidimas. *Arc et Praxis*, 5, 37–47.
- Lewandowska, K., & Węziak-Białowska, D. (2022). The impact of theatre on social competencies: a meta-analytic evaluation. *Arts & Health*, 15(3), 306–337. <https://doi.org/10.1080/17533015.2022.2130947>
- Mette, G. T. (2016). *The Performativity of Intimacy in Theatre: towards the potentiality of intimacy in contemporary affective participatory theatre* (Publication No. 5698391) [MA Thesis, Utrecht University].
- Mette, B. L., & Stig, A. E. (2003, November 4). *Interview with Augusto Boal about Rainbow of Desire*. <https://augustoboal.blogspot.com/2009/12/syle-rainbow-theatre.html>
- Michelkevičė, L. (2021). *Būti dalimi: dalyvavimas ir bendradarbiavimas Lietuvos šiuolaikiniame mene*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Schechner, R. (1981). Performers and Spectators Transported and Transformed. *The Kenyon Review*, 3(4), 83–113. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4335238>
- Sullivan, J., Burns, M., & Paterson, D. (2007). *Theatre of the Oppressed*. In A. Blatner (Ed.), *Interactive and Improvisational Theatre: Applied Drama and Performance* (pp.1–8). Lincoln, NE: iUniverse.
- Soroko, E. (2012). Beneficial effects of writing and narration in the context of a traumatic experience. In D. Kubacka-Jasiecka, M. Kuleta (Eds.), *Reflections on psychological mechanism of trauma and posttraumatic development* (pp. 215–241). Krakow: Krakow Oficyna Naukowa TEKST.
- Taylor, E. (2023). Post-traumatic growth: A paradigm for psychological change. *Journal of Student Research*, 11(4), 1–23. <https://doi.org/10.47611/jsr.v11i4.1720>
- Pennebaker, J. W., & Chung, C. K. (2011). Expressive writing and its links to mental and physical health. In H. S. Friedman (Ed.), *The Oxford handbook of healthy psychology* (pp. 417–437). New York, NY: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195342819.013.0018>
- Thompson, J., & Schechner, R. (2004). *Why Social Theatre?* *TDR* (1988-), 48(3), 11–16. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4488567>
- Uppal, I. (2016, December 16). *Ending violence against women – One play at a time! Analysing the effectiveness of Street theatre as a tool to combat violence against women – A Case study of Vanangana, a women's organisation based in rural India. Social Policy for Development (SPD)*. Retrieved from <http://hdl.handle.net/2105/3716>
- Vaskova, L. (2019). *Dokumentinis teatras: verbantim kūrimo būdai*. [Doktorantūros tiriamoji dalis, Lietuvos muzikos ir teatro akademija].
- Wong, P., & Clammer, J. (2017). Performance and Development: Theatre for Social Change. In J. Clammer, A. Giri (Eds.), *The Aesthetics of Development* (pp. 291–308). New York: Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1057/978-1-349-95248-9_14